

УДК 94(477):67.68 «18/19»

Микола Смірнов, аспірант кафедри історії і культури України, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Україна, м. Вінниця

Іван Романюк, д-р історичних наук, професор, завідувач кафедри історії і культури України, Інститут історії, етнології і права Вінницького державного педагогічного університету ім. М.Коцюбинського, Україна, м. Вінниця

Розбудова промисловості в Браїлові протягом другої половини XIX – початку XX ст.

На основі архівних джерел в статті розкривається функціонування ряду промислових об'єктів у волосному містечку Браїлів (Жмеринського району, Вінницької області) протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Ключові слова: Браїлів, промисловість, цукровий завод, гуральня, млин, Юковський, фон Мекк.

Николай Смирнов, Иван Романюк. Развитие промышленности в Браилове в течение второй половины XIX – начале XX ст.

На основе архивных источников в статье раскрывается функционирование ряда промышленных объектов в волостном местечке Браилово (Жмеринский район, Винницкая область) в течение второй половины XIX – начала XX ст.

Ключевые слова: Браилово, промышленность, сахарный завод, винокуренный завод, мельница, Юковский, фон Мекк.

Mykola Smirnov, Ivan Romaniuk. The development of industry in Brailiv within the second half of XIX – beginning of XX century

On the basis of archival sources in the article reveals the functioning of a number of industrial objects in volost town Brailiv (Zhmerinska district, Vinnitsa region) during the second half of XIX – beginning of XX century.

Keywords: Brailov, industry, sugar mill, a distillery, a mill, Yukovski, fon Meck.

Друга половина XIX – початок XX ст. для містечка Браїлів був періодом розквіту промислового сектору. Будівництво малих та великих заводів за рахунок власників містечка дало змогу місцевим жителям отримати робочі місця, а у пореформений період – зводити свої дрібні підприємства.

Основу джерельної бази даної статті склали документи Державного архіву Вінницької області. Зокрема, в фонді Вінницького повітового предводителя дворянства [4–8] зберігається інформація, щодо побудови та ремонту в Браїлові заводських приміщень бароном Карлом фон Мекк, описуються місця розташування та загальний вигляд підприємств. У фонді мирового посередника першої дільниці Вінницького повіту [9–11] та фонді Вінницької повітової земської управи [12] знаходяться справи про побудову селянською громадою водяного млина, правила експлуатації та його орендарів. Про господарські водяні млини та умови здачі їх в оренду мова йде у фонді Вінницької повітової дворянської опіки [13]. Щодо функціонування браїлівського цукрового заводу, кількості робітників, технічного оснащення, то дана інформація відображена у справах фонду канцелярії окружного фабричного інспектора київської округи [18–19] центрального державного історичного архіву у місті Києві.

Відомості статистичного характеру надають загальні праці Д.Гейдена [2], В.Гульдмана [3;16], Д.Букштейна, Л.Петрова [1], П.Крюкова [15].

Метою даної статті являється розкриття промислового потенціалу містечка Браїлів протягом другої половини XIX – початку XX ст.

Родина Юковських, за період володіння Браїловом, змогли значною мірою розвинути промисловість. Так, ще у 1823 р. Петро Юковський мав у містечку мідеплавильний завод на два горна, на якому працювало 15 вільнонайманих робітників. Підприємство виробляло металеву крівлю, каструлі та казани, за які отримувало

вигоргу 23 тис. крб. сріблом в рік [15,с.159]. Крім того, у Браїлові знаходився шкіряний завод, який за рік обробляв 2 тисячі шкір на суму 3 тисячі крб. сріблом [1,с.50].

У 1851 р. Юковські володіли винокурним заводом [17,арк.7]. Він розміщувався в передмісті Чмелівка і за збігом обставин у 1867 р. згорів [9,арк.37]. На той час виробництво спиртних напоїв було досить вигідне, і тому нові власники містечка барони фон Мекк вирішили відновити таке прибуткове підприємство. Будівництво нового винокурного заводу завершилось в 1872 р. [5,арк.2]. Нове підприємство, на відміну від попереднього, розміщувалося біля передмістя Козачівка, і те місце, де воно знаходилось, до цих пір серед населення називають «Гуральня» [6,арк.28]. Завод являв собою кам'яну будівлю довжиною 36, шириною 26 і висотою 8 метрів. В ньому знаходилось 5 відділень: апаратне, парове, мельне, перетерне та заквасне. Також біля заводу розміщувались солодівня, лідник та будинок для робітників. Браїлівська гуральня забезпечувала спиртним усі корчми волості [13,арк.260–265]. Обсяги виробництва були досить високі, прикладом чого може слугувати той факт, що протягом 1910 р. воно виготовило 910 270 літрів спирту [2,с.18].

Завдяки Фелеціану Юковському в 1845 р. побудували цукроварню – найбільший і найприбутковіший завод у Браїлові. Уже на 1853 р. обсяги його виробництва склали 26,24 т. цукру [1,с.50]. Підприємство в період 1850–1854 рр. орендував прусський підданий Іосіф Міллер за 2 тис. крб. в рік [14,арк.3–5].

Після придбання містечка бароном Карлом фон Мекк відбувся капітальний ремонт приміщень цукрового заводу. На той час він розміщувався в чотириповерховому кам'яному будинку із металевим крівлею. У 1876 р. в ньому розташовувалося 21–не відділення: машинне, апаратне, різальне, розмельне, розливне, сушильне, пакувальне, дифузійне, фільтрувальне, рафінадне, лабораторне та ін. При цукроварні знаходились кузня, два склади, сараї, будинок для директора та службовців [13,арк.183–185].

Неподалік від заводу розміщались три казарми для робітників. У кременних двоповерхових кам'яних будівлях могла розміститись велика кількість людей. На першому поверсі знаходились кухні та ідальні, а на другому – ліжка для робітників. Жилі приміщення утримувались досить чисто.

При заводі знаходилась лікарня, яка розміщувалась у невеликому будиночку. Велика світла кімната вмщувала шість ліжок стационару. Лікарню обслуговував фельдшер, також два рази на тиждень її навідував лікар з містечка [18,арк.162].

На початку 1890–х років на заводі, на двох змінах, працювало біля 670 робітників. З них 100 чоловік були місцевими мешканцями, 185 – з Могилівського повіту, 35 – з Одеси та інших сіл і містечок Подільської губернії. Разом з чоловіками працювало 105 жінок, які в основному навантажували буряк на підводи [18,арк.161].

Идучи в ногу з часом фон Мекк на своєму господарстві мали паровий плуг, який в 1870–х роках поруч із живою тягловою силою орав поля під посів буряків та різних зернових культур [8,арк.220].

На початку XX ст. поля цукрового заводу були обладнані однією з найкращих систем зрошення на Поділлі [19,арк.201]. У 1913 р. цукровий завод повністю освітлювався за допомогою електрики. В той час відбулось ряд змін старого обладнання на нове: встановлено новий паровий котел системи «Міньє», замість однієї порізки буряку встановлено дві тієї ж системи, також було замінено транспортер на новий із гумовою стрічкою подачі [20,арк.28–29].

У передмісті Гамарня ще за Ф.Юковського був побудований цегельний завод, який на початку 1870–х р. завдяки баронам фон Мекк значно обновився та збільшився. Цеглу виробляли у дерев'яному будинку 252 м. завдовжки та 8,5 м. завширшки, дах покривала солома. Випалювання відбувалась у двох спеціальних печах, які стояли в окремому дерев'яному приміщенні. Біля заводу знаходились чотири невеликі будинки, в яких розміщувались робітники [13,арк.261]. Цегла з Браїлівського заводу не продавалась, а використовувалась виключно для особистих потреб власників містечка [6,арк.28].

Неподалік, на тій ж Гамарні, знаходився вапняний завод. Добування вапна в даній місцевості у промислових об'ємах розпочалося ще на початку 1820–х р. з ініціативи П.Юковського. Розвиваючись протягом багатьох років, дана галузь досягла свого піку наприкінці XIX. ст. В той час на посаді директора підприємства перебував уже згадуваний Я.Каменський [16,с.253]. Завдяки його чіткому управлінню за 1898–1899 рр. завод випалів 98,4 т вапна [3,с.161]. Воно було настільки високоякісним, що ним запасалися всі цукрові заводи по лінії Південно–Західної залізниці та в сфері впливу Уманських залізничних розгалужень. Браїлівське вапно майже повністю витіснило з ринку конкурентів. Навіть продавці, які торгували якісно гіршим вапном, видавали в Станіславчику, Кодимі чи інших місцевості, називали

його «браїлівським», щоб швидше продати. В 1910 р. вапняний завод орендував міщанин Д.Ландоберг [4,арк.2].

Крім досить великих підприємств, в Браїлові та його передмістях знаходилось ряд значно менших заводів, власниками яких виступали місцеві жителі. Так, в кінці XIX – початку XX ст. в Москалівці працював цегельний завод, власником якого був Филип Денисюк. Ще два невеликих цегельних заводи розміщались у містечку, один належав Роману Гордзівському, а інший – Павлу Дзюбенку [7,арк.168]. Також існують відомості, що в Браїлові працювали лісопилна машина, та фабрика по виробництву папірсних гільз міщанина Сруля Гільфельда [4,арк.2]. А на Козачівці, в той час, знаходився миловарний завод Аврама Кацевмана [7,арк.168].

В містечку та його передмістях на р. Рів знаходилось три господарські кам'яні двоповерхові водяні млини [13,арк.183]. Перші два вальцювальні млини знаходились на Москалівці на великій земляній греблі. Граф Федір Стіпію, директор цукрового заводу, в квітні 1875 р. орендував будинок та циліндричний млин на Москалівці строком на 1 рік з виплатою 1 000 крб. щорічно. В свою чергу, управитель Браїлівського маєтку Іван Лічковський в грудні 1875 р. від імені власників здав в оренду браїлівському купцю 2–ї гільдії Матусю Потоку іншого водяного млина з правом ловити рибу на р. Рів від Тартака до Гамарні строком на 3 роки та з орендною платою 1 300 крб. в рік [13,арк.185]. Серед пунктів договору було зазначено, що зерно для службовців маєтку він мав молоти безкоштовно. В 1912 р. на одному з них розміщувалась турбіна (єдина у волості) із 22–ма парами вальців, а інший працював за допомогою водяного колеса і приводив у дію великі жорна [12,арк.4].

У передмісті Сохачівка, на греблі розміщувався третій, кам'яний водяний млин, залишки якого можна сьогодні побачити. Із середини XIX ст. він перебував у власності господарів містечка, а із 1910 р. його орендував Ісаак Кельбер разом із своїм сином Яковом [4,арк.2]. В той час млин за рік обмелював 27,3 т. жита та 18,2 т. борошна. Жорна у ньому приводились в рух як за допомогою водяної, так і парової сили [2,с.19]. В 1912 р. млин перейшов у власність селянина Станіслава Олійника [12,арк.4], а згодом повернувся до сім'ї Кельберів.

В зв'язку з тим, що млини постійно перебували в руках різних орендаторів, ціна за помел борошна була досить висока – більше одного мірчука (10% від загальної кількості обмелювального борошна). Також через наплив людей з інших населених пунктів місцевим селянам приходилось чекати в черзі від кількох днів до місяця. Тому 15 липня 1868 р. відбувся схід уповноважених селян від Козачівської та Москалівської громади. На загальному зібранні вирішили побудувати свій власний водяний млин. Він мав розміщуватися на річці Рів нижче на 181 м. від господарського млина, який стояв на греблі біля передмістя Сухачівки. Під його забудову виділялись селянські землі біля річки.

Через декілька днів відбувся ще один сільський схід, на якому колишній Браїлівський староста Михайло Тріпака виявив бажання побудувати млин за власні кошти. Всі присутні погодились з пропозицією і склали договір на наступних умовах:

1. Млин мав розміщуватись не на постійній греблі, а на тимчасовій гаті таким чином, щоб не привести до затоплення найближчих селянських земельних ділянок та господарських млинів вище по течії.

2. Дерев'яний млин повинен був бути побудований досить міцно та надійно з добротними двома мукомельними поставами та трьома станками для валки простого селянського сукна.

3. Круглий рік всі члени двох сільських громад користувались правом позачергово обмелювати своє зерно, за що сплачували дванадцять міру.

4. За валення сукна з селян стягувалось не більше, як два казенних сажнів по 7,5 крб.

5. Після десятирічного користування М.Тріпака мав передати млин Козачівській і Москалівській сільським громадам у належному стані. Якщо за той час камені змелювались, він зобов'язувався замінити їх на нові [10,арк.2–5].

По затвердженню всіх документів мировим посередником першої ділянки розпочалося будівництво. М.Тріпака недовго користувався млином, так як уже в 1876 р. його орендував на 10 років єврей Аквіса. За умовами договору між селянами та євреєм повернення громаді млина раніше домовленого терміну було можливе в результаті виплати останньому 2 000 крб. [11,арк.7]. Востаннє даний млин згадується в 1912 р., як власність Козачівської сільської громади [12,арк.4].

Таким чином, завдяки власникам містечка та ініціативі ряду місцевих жителів Браїлів із рядового населеного пункту в XIX ст. перетворився у досить велике промислове місто. На цукровому заводі в сезон збору врожаю та його обробки працювала величезна кількість людей. Устаткований найновішим тогочасним обладнанням він забезпечував роботою більшість працездатного

населення передмістя Москалівка. Чотири цегляні заводи насичували будівельним матеріалом не тільки місцевий ринок, а й села із прилеглих волостей. Також великою популярністю користувалось браїлівське вапно, яке скуповувала велика кількість цукрових заводів для відбілювання цукру. Досить великі прибутки приносила господарська гуральня. Монополізувавши виробництво спиртних напоїв, вона забезпечила собі доволі значний попит на продукцію. Зерно, як один із основних селянських продуктів, обмелювалось в чотирьох водяних млинах.

Список використаних джерел

1. Букштейн Д.И. Промышленные заведения Подолии / Д.И. Букштейн, Л.В. Петров – Винница, 1925. – 483 с.
2. Гейден Д. Статистически-экономический очерк Винницкого уезда и обзор деятельности упрощенного Земского управления: Докл. Винницкому Уездному Комитету по делам земского хоз-ва Винницкого Предводителя дворянства Д.Ф. Гейдена. За 1905–1910 гг. / Винницкая Уездная Управа по делам сельского хоз-ва; Учасник сост. сборных табл. И.И. Лозинский. – К.: Лито-тип. «С.В. Кульженко», 1910. – 45 с.: табл.
3. Гульдман В.К. Подольская Губерния: Опыт географично-статистического описания / Подольский губернский статистический комитет / В.К. Гульдман – Каменец–Подольск: Тип. Подольского губернского правления, 1889. – 414 с.: табл., прил.
4. Державний архів Вінницької області. – Ф.Д–29. – Оп.1. – Спр.75.
5. Там само. – Ф.Д–200. – Оп.1. – Спр.468.
6. Там само. – Ф.Д–200. – Оп.1. – Спр.482.
7. Там само. – Ф.Д–200. – Оп.1. – Спр.726.
8. Там само. – Ф.Д–200. – Оп.1. – Спр.749.
9. Там само. – Ф.Д–205. – Оп.1. – Спр.34.
10. Там само. – Ф.Д–205. – Оп.1. – Спр.35.
11. Там само. – Ф.Д–205. – Оп.1. – Спр.56.
12. Там само. – Ф.Д–255. – Оп.1. – Спр.291.
13. Там само. – Ф.Д–274. – Оп.5. – Спр.2.
14. Там само. – Ф.Д–470. – Оп.3. – Спр.60.
15. Крюков П. Очерк мануфактурно-промышленных сил Европейской России / П.Крюков – Санкт–Петербург, 1853. – 342 с.
16. Подольский адрес-календар / Сост. В.К. Гульдман; Подольский губернский статистический комитет. – Каменец–Подольск: Тип. подольского губернского правления, 1900. – 349 с.
17. Центральний державний історичний архів України м. Київ. – Ф.422. – Оп.446. – Спр.31.
18. Там само. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.6.
19. Там само. – Ф.575. – Оп.1. – Спр.71.
20. Там само. – Ф.730. – Оп.1. – Спр.620.